هەولێر

لەسەردەمی ئەتابەکیدا

باسێکە لەبارەی بارو دۆخی رامیاریو ئابووریو
سەربازیو بەڕێوەبەریو رۆشنبیریی هەولێر
لە سەردەمی ئەتابەکیدا
522 ـ 630ك/ 1128 ـ 1233ز

●لەسەر نووسینی:
کەمال غەمبار●

پێشەکی: ـ

ئەوەی کەشیاوی باسەو مایەی بەختەوەریو شانازییە، لەوەتی رۆشنبیران و هۆشمەندانی کورد هەستیان بە واقیعی گەلەکەیان کردووە، روویان کردۆتە ئەو کۆڕەی کە خزمەتی سامـان و کەلەپوورو بابەتی مێژووو جوگرافیاو ئەدەب وهـونـەری کورد دەکات، هەر بۆیەش ئەو لێکۆڵینەوەو باسانەی کە لەنامەی ماجستێرو دکتۆرادا پێشکەشی دەکەن و بروانـامـەی لەسـەر وەردەگـرن، راستەو خۆ هی نەتـەوەو وولاتـەکـەیانە، یا هەرنەبێ پەیوەندی پێوە هەیە. لەراستیدا ئەم جۆرە هەوڵ و تەقـەلـلایە مەیدانێکی فراوان لەبەردەمی رۆشنبیـری کوردی دەکاتـەوەو بەرەبەرە ئاسۆیەکەی بەرین، دەکـات و، رێگـە بۆ ئەو قوتـابیو خوێنـەرانە خۆش دەکات کەخۆیان بۆ ئەو ئەرکە پیرۆزە تەرخان کردووەو، دەیانەوێ بابەتی نوێ ترو بەپێزتر بخەنە سەر خەرمانی رۆشنبیریمان.

دکتۆر محسن محمد حسین یەکێکە لەو کەسانەی لەم بوارەدا باس و نووسینـەکـانی بۆ بابـەتی کوردی تەرخـان کردووە، ئەم باسەی، کە لێی دەدوێین نامەی ماجستێرە، کە بەپلەی زۆرباش وەریگرتووەو، زانکۆی بەغدا یارمەتیی بلاوکـردنـەوەی داوە نامـەی دکتـۆراکـەشی هەر لە سەر مێـژووی کوردەو، باسی صلاح الـدین و سوپـاکـەیو چۆنیـەتیی رێکخستنیـەتی، کەهیـوادارم لەدەرفـەتێکی دیکەدا لێی بدوێم.

چوارچێوەی باسەکەو
بەرچاوخستنی سەرچاوە بنچینەییەکان

ئەو ماوەیـەی کە باسـەکـە لێی دەدوێ لە سەدەیـەك پترە، لەساڵی 522ك/ 1128ز تا 630ك/ 1233ز. ئەو ماوەیەی لە میرنشینی هەولێردا بنەماڵەی بەکتیکینی حوکمی کردو لە مووسڵ جیابۆوەو میرنشینییەکی سەر بەخۆی پێکهێناو ناوی نا میرنشینی ئەتابەکی.

ئەم ماوەیـە لە مێـژووی ئیـسلامـدا بە قۆناخێکی زۆر گرنگ دەدرێتە قەڵەم، ئەگەر سەبارەت بە مێژووی میرنشینی هەولێردا

لەهەموو قۆناخەکان گرنگ تر نەبێ، کەتارادەیەکی بێ هاوتاتیایا ژیان گەشەی سەندو گۆڕانێکی باشی بەخۆیەوە دی.

ناوچەکە لە گۆڕانکاری‌یەکی نائاسایی دابوو، گەلێ رووداوی گەورە گەورە لەڕووی باری رامیاری‌و ئابووری‌یەوە روویدا، هەروەها لەبواری ڕێکخستنی سەربازی‌و بەڕێوە بردن و دارایی‌و هی‌دی‌دا.

ئەم ماوەیە سەرهەڵدانی سیستەمی ئەتابەکی بەخۆوەدی، کە ئیمپراتۆریەتی سەلجووقی شەق و پەق کردو لەسەر دارو پەردووەکەی حوکمرانی کۆمەڵێك بنەماڵەی تورك هاتە کایەوە کە دامەزرێنەرەکانی لە پیاوانی دەباری سەلجوقی بوون. جگە لەمەئەو ماوەیە هاوچەرخی سەرەتای قۆناخی «راپەرینی ئیسلامەتی» بوو دژی خاچ پەرستەکان و، سەرەتای شاڵاوە درندانەکەی مەغولەکان بوو بۆ سەر ئەم ناوچەیەو هەرەس هێنانی ئەو شارە ئیسلامیانەی کەوتونەتە رۆژهەلاتی جیهانی ئیسلامی بەرامبەر دەس وشان و زەبرە بەئێشەکانیان کە ماوەیەکی دوورو درێژی خایاند.

هەموو ئەم رووداوانەو چەند رووداوێکی تریش ئەو باك راوندە، (پاشەك ـ خلفیة) مێژوویی‌یەیان دروست کرد کە تیادا میرنشینی ئەتابەکی سەری هەڵداو گەشەی‌سەندو، بوی‌لواکە دەوری مێژوویی تایبەتی‌ی خۆی لەو قۆناخەدا ببینێ، پاش ئەوەی کە بووە خاوەن هێزێکی سەربازی‌و سیاسەتێکی بەکارو دیار.

لەم لێکۆڵینەوەدا جۆرەها جمو جوڵی خەڵکی‌تیایە، رووناکی دەخاتە سەر خاسیەتەکانی ئەو قۆناخەی کە ئەم میرنشینە پیادا تێپەڕیوە، بەر لەوەی حوکمی بنەماڵەی بەکتیکینی سەر هەڵ بدات، کە میرنشینەکە پارچەیەك بوو لە ئیمپراتۆریەتی سەلجوقی یاخود میرە هەزبانی‌یە کوردەکان حوکمیان دەکرد، پاشان هەولێر بووە پارچەیەك لە ئەتابەکی‌یەتی موسڵ پاش ئەوەی عمادالدین زەنگی داگیری‌کردو هەر یەکسەر دایە دەست سەرکردەی سوپاکەی زین الدین علی کوچکی کوری بەکتکینی دامەزرێنەری ئەتابەکی‌یەتی هەولێر.

باسەکە لە بابەت ئەو زۆرانبازی‌یەدا دەدوێ کە لە نێوان مظفرالدین کۆکبەری کورە گەورەی زین الدین علی کوچك و دوا جێگری رووی‌دا، کە بووەهۆی دوور خستنەوەی مظفرالدین کۆکبەری لە حوکم و دەرکردنی لە هەولێر، ودانانی برایەکەی خۆی، زین الدین یوسف نیالتکین کورە هەرە بچووکی زین الدین علی کوچك لە شوێنی ئەودا پاشان هێزی نوێ میرنشینەکەی خۆی لەئەتابەکی‌یەتی مووسڵ جیاکردەوەو بووەسەریە صلاح الدینی ئەیووبی.

لەبابەت پەیوەندیی دەرەوە، لە پەیوەندی‌یەکانی دەرەوەی میر نشینەکە دەدوێ‌و لەپەیوەندی لەگەڵ مووسڵەوە دەست پێ‌دەکات کە بەشێوەی بەردی بناغە بوو لەگەڵ هێزەکانی تردا. پاشان لەبابەت پەیوەندیی میر نشینەکە لەگەڵ ئەیوو بی‌یەکان و لەگەڵ خەلیفەی عەبباسی‌و سولتانی خوارزمی جلال الدین و هێزە ناوخۆیی‌یەکانی تر. تێبینی ئەوە دەکرێ کەبەشی پەیوەندی‌یەکانی دەرەوە لەبەر پچڕانی دەنگوباسی هەندێ ساڵ، هەندێك ئەمو مژیان پێوەدیارە، بەڵکو وەك دەبینین ئەم پچڕانە چەند ساڵێکی دوورو درێژ دەخایەنێ، هۆی ئەوەش لەبەر نەبوونی سەر چاوەیەکی گشت لایی‌یە کەمێژووی ئەم میرنشینە بگرێتەوە، هەروەها وون بوونی کتێبی «ابن المستوفي» یە کە رووناکی‌یەکی تەواوی دەخستە سەر هەندێ راستی‌و رووداو بەشێوەیەکی باشتر.

بەشی دووەمی باسەکە لە نەخشەکانی شاری هەولێر دەکۆڵێتەوە، کە دانەر بایەخێکی تایبەتی بەمنارەکەو قەلاتەکەی داوە، وەکو دەبینین ئەم شارە لە وسەردەمەدا زۆر گەشەی سەندووەو پێشکەوتووە، کەتیایا دام و دەزگەی ئایینی‌و زانستی‌و خێرخوازی زۆر گرنگ دەرکەوتوون، هەروەها وەزیفەکاری هەمە جۆر «ڕێکخستن و دیوانەکان» کە لەم میرنشینەدا سەریان هەڵدا، جا لەوانەبن کە بەر لە سەردەمی ئەتابەکی هەبوون و پاشان لەم سەردەمەدا گەشەیان سەند وەك وەزارەت و دادگەری‌و

هیتر، یاخود لەسەردەمی لەتابەکی دەرکەوتبن.

دانــەر دان بەوەدادەنێ، کە زانیــاری لە بابــەت بارودۆخی ئابووریو کۆمەلایەتی دەس نەکەوتووە، بەتایبەت دەربارەی ئاستی گوزەران و پایــە وشــوێنی ئافــرەت، هەروەهــا ئەوداب ونەریت و خووورەوشتانەی ئەو کاتە باوبوون، بەلام ئەو بەپێی ئەو سەرچــاوانــەی چاوی پێ‌کەوتــوون باسی ژیــانی ئابووری کردووەو پەنجەی بۆ دەزگاکانی چاکەو خێرات راکێشاوە کە مظفر الـدین کۆکبــەری دایمەزرانــدبــوون، ئەمــەش بایــەخی ئەوکـار بەدەستــە نیشــان دەدات کەچــۆن بەتەنگە چینەیێ دەرامەتەکان و یێوژن و دەستــە پاچــەکانەوە هاتووەو، هەموو سالێ بەبۆنەی لە دایک بوونی پێغەمبەری مەزنــەوە (د) ئاهــەنگی کردووەو بوتــە نەریتێکی ئەم شارەو لەویشــەوە لە شوێنــەکانی دیکــەی جیهانی ئیسلامیدا بلاوبۆتەوە.

لەو بەشــەی بۆ ژیــانی رۆشنبیــری تەرخــان کردووە باسی مەلبــەنــدەکانی خوێنــدن دەکـات وەک قوتـابخـانــەکـان و یانەی حەدیث و خانــە قایــەکــان و، دەزگــای تری خوێنــدن، هەروەها بنــەمــالــەی دیــاری رۆشنبیری وەک بنەمالەی ابن خەلەکان و ابن المستوفیو ابن منعەو، سەر گوزشتــەی شەخسیاتی رۆشنبیریی تری هەولێرو کۆری چالاکی فیکریان. لە ژینامەی ئەو پیاوە ناودارە رۆشنبیرو رووناکبیرانە دەدوێ کەسەریان لە هەولێر داوەو ماوەیــەک بۆ دەرس ووتنــەوە لەدەزگــا زانستیــەکــانیــدا ماو نەتەوە یاخود هەولێریان کردبووە هەوارگەی خۆیان.

مامۆستــا محسن ئەو سەرچــاوە گرنگــانــەمــان دەخاتە بەردەم کەپشتی پێ‌بەستــوون باســەکەی لەسەر هەلچنیون، وەک خۆی دەلێ پێویست بەو هەموو کتێب و سەرچاوانە ناکات کەیەک یەک شییــان بکــاتــەوە، چونکە لیستــەیەکی گەورە پێک دێنن لە کتێبی عەرەبیو بیــانــەی کۆن و نوێ، چاپکــراوو دەست خەت، بەلکو ئەو تەنیــا سەرچــاوە بنچینــەیی یەکــان باس دەکــات و، کتێبێکی تایبەت بە هەولێر لەبەر دەستی نەبووە کە ئەرکەکەی ئاسان بکات بۆیــە ناچــار بووە پەنــا باتــە بەر ئەو کتێبــانــەی کە باســەکــانیان و

بابــەتــەکــانیــان هەمــە جۆرن، تەنــانــەت کتێبــەکــەی (ابن المستــوفي)یش کە لەوانــە بوو ببێتــە سەرچــاوەیەکی بنچینەیی بۆ مێژووی هەولێر ئەویش وون بووە.

رەنگە ابن الأثیر (630ك/ 1233ز) سەردەفتەری ئەو مێژوو نووســانــە بێ کە دانــەر پشتی پێ‌بەستــووە، کتابــە بە نرخ و بەهــایــەکــەی «الکــامــل في التأریخ» نموونەی کارامەییو قەلەم رەنگینی ئەو زاتەیە، هەروەها کتێبی «التأریخ الباهر في الدولة الاتابکیة». ابن الاثیر ژمارەیەك لەو مێژوو نووسانە ناودەبات کە هاوچــەرخی ئەو بوون. لەوانــە (ابوشــامــە وابن واصــل و ابن العبری..) جگە لەمانە دانەر ناوی چەند مێژوو نووسێکی تر دەبات وەك «الذهبي وابن کثیر».

بەلام ئەو مێــژوو نووســانــەی لەبــابــەت جمــو جوولــی دامــەزرێنــەری میرنشینی هەولێـر دواون ناوی ابن القــلانسی (555ك/ 1160ز) دێنی لەکتێبــەکــەی «ذیــل تاریــخ دمشــق»و، ابن الجوزی (597ك/ 1200ز) لە کتێبی «المنتظم في اخبار الملوك والامم»، هەروەهــا هەنــدێ سەرچــاوەی تر وەك (الفتــح القسی)ی العمــاد الکــاتــب الاصفهــانی وعلی شداد لەکتێبی (النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة).

دەربــارەی باس کردنــی کتێبی سەر گورشتــەو چینــەکــان کەبــایــەخێــکی گەورەی هەیــە کاتێ قســە دێتــە سەر ئەو شەخسیــەتــانــەی هەولێــرین ابن خەلــەکــان (681ك/ 1282ز) لەپێشــەوەی ئەو مێــژوو نووســانە دەوەستێ، ئەویش لەبەر ئەوەی ماوەیــەك لەتــەمــەنی لاوێتی لە هەولێــر ژیــاوەو، لەو رووداوانــە ئاگــاداربــووە کە لە دەوروبــەری روویدەدا و، لە کتێــبــە ناودارەکــەیــدا «وفیــات الاعیــان وانبــاء ابنــاء الــزمــان» تۆمــاری کردبــوون، هەروەهــا چەنــدین کتێبی‌تر. لەو کتێبانەی لەبابەت رێکخستنــەوە نووسیــریــانــە ناوی کتێبــەکــەی قدامــە بن جعفــر (320ك/ 932ز) «کتاب الخراج وصنعة الکتابة» دێنی هەروەها هیماوەردیو ابن مماتیو قەلقەشەندی وهیتر.

وە لەشــار ناســەکــان ناوی یاقــوت الحموی دێنی لە (معجم

البلدان) کەباسی شاری هەولێر دەکات، خۆی دوو جار سەری لێداوە باسی بازارەکەی‌و قەیسەری‌یە بەناو بانگەکەی‌و بیرە ئاوساز گارو شیرینەکانی‌و ئەو کوردانە دەکات کە تیادا دەژین. لەدواییدا ناوی هەندێ سەر چاوەی تری عەرەبی‌و فارسی دێنی کەسوودی لێ وەرگرتوون، لەبابەت شوێنەواری مێژوویی‌یەوە ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە جگەلە منارەکە و هەندێ گورستان هیچ شتێکی تری نەدیوە پەیوەندی بە نەخشەکانی شارەوە هەبێ، بۆیە ئێمە پێویستمان بەو بروانامانە هەیە کەپشتگیری گەلێ مەسەلەی مێژوویی دەکات.

ئەمەی کە لەپێشەوەدا باسمان کرد سەرەتایەك بوو بۆ کتێبەکە، دوایی دانەر دوو دەرگای سەرەکیمان بۆ والآ دەکات، دەرگای یەکەم، یاخود دەروازەی یەکەمین بەناوی مێژووی سیاسی‌یەوەیە، ئەویش دەکاتە دوو بەش و چواربەند. دەروازەی دووەمیش لە بارەی مێژووی ژیاری‌یە کە کردوویەتی‌یە سێبەند. لەکۆتایی باسەکەیدا سێ خشتەو پێنج پاشکۆی بۆ داناوە.

کەدێتە سەر مێژووی رامیاری، لەبەشی یەکەمدا تەرخانی کردووە بۆ میرنشینی هەولێر لەسەردەمی ئەتابەکی لەدامەزراندنی‌یەوە تا مردنی زین الدین یوسف (586ك/ 1190ز)، لەبەندی یەکەمدا بەدرێژی باسی چوار خاڵی گرنگ دەکات وەك: بێ‌هێز بوونی دەوڵەتی سەلچووقی‌و سەرهەڵدانی میرنشینە ئەتابەکی‌یەکان و، واتای ئەتابەك نەژادی ئەتابەك. لەخاڵی دووەمدا لەشاری هەولێری کۆن (کۆنە هەولێر)و دەرکەوتنی سەر لەنوێی لەسەدەی پێنجەمی کۆچیدا دەدوێ. خاڵی سێیەم لەبارەی داگیر کردنی هەولێر، لەسەردەمی ئەتابەکی‌و خستنە سەر میرنشینی مووسڵ.»

خاڵی چوارەم لەبابەت زین الدین علی کوچك، دامەزرێنەری میرنشینی هەولێری ئەتابەکی، یەوەیە.

هۆی سەرەکی کزی‌و لاوازی دەوڵەتی سەلجووقی بەوەڵێك دەواتەوە کە لەسەرەتادا، ئەوکاتەی دەسەڵاتی راستەقینە لەدەست سەلجووقی‌یەکان بوو و توانیان بەسەر دیاردەی داهێزران و لێك ترازان و پارچە پارچە بوونی هەرێمەکانی ئیسلامیدا زال بین و تارادەیەکی زۆر یەکیان خەن، هەر چەندە کە یاسای خودموختاری لەوناچەو هەریمانەدا پیرەو کرد کە رەنگدانەوەی سیستەمی «زەوی دابرین» بوو کە سەلجووقی‌یەکان گونجاندیان، بەلام هەر ئەم رێبازە خۆی، ئەگەرچی یەك لەرواڵەتەکانی هێزی حوکمی سەلجووقی بوو لە رۆژانی هەرەتی حوکمی‌دا، بەتایبەتی کە شەقڵێکی سەربازی‌و بەرێوەبردنی بەخۆیەوە دی، بووە بەلایەکی گەورە بەسەر شانیانەوە، ئەمەشە کزی‌و لاوازی نیزامەکە بۆ سەرهەڵدانی میرنشینی ناوخۆیی کە بەئەتابەك ناسرابوون، دەگەرێنێتەوە کە لە دەوڵەتی سلجوقی خۆی ترازان. پێرەوکردنی نیزامێکی ئاوادەکرا بێ کاتێ کە سەرەکی دەوڵەت پیاوێکی بەهێزی وەك سولتان ملکشاە (485ك/ 1092ز) کوچی دوایی کردووە ـ بوو کە دەسەڵات شکۆیەکی زۆری لە ناو خەڵکا هەبوو وجڵەوی کاروباری دەوڵەتی لەدەست بوو، خۆی سەرپەرشتی نەخشە کێشانی سیاسەتی دەرەوەو ناوەوەی دەکردو، وەزیرێکی کارامەی وەك نظام الملك یاریدەی‌دەدا، کەئەو وەزیرە بوو نیزامی دەرەبەگایەتی لەدەوڵەتی سەلچووقی دانا. کەپێش ئەوە دەرەبەگ نەبوو، کە نظام الملك دیتی کەزەحمەتە مایەی پێویست و خەلە دەسگیربێ، دەستی‌کرد بەدابەش کردنی سەر بازان بەشێوەی زەوی دابرین، دەیانچاندو ئاوەدانیان دەکردەوەو لەجیاتی مووچە بەرو بوومەکەیان دەس دەکەوت.

دانەر واتای ئەتابەك شی‌دەکاتەوەو دەڵێ: زاراوەیەکە لە دوو وشە پێکهاتووە «ئەتا» یاخو «ئەطا» واتە باوك، وە «بەك، بەگ» واتەمیر. واتە بەمانای بەگزادە، یا ئاغا، گەورە، لەوانەیە وشەی بەگ سووك کراوی «بیوگ»ی تورکی بێ کە تارادەیەکی زۆر مانای گەورە یاخود باپیرە دەگەیەنێ.

گوتراوە کە «ئەتابەك» بەمانای «میری باوك ـ باوکە میر ـ»دێ مەبەست لە «باوکی میران»ە، بەلام ئەوان مەبەستیان لەوشەکە

«پەروەردەکەری میر»ی سەلجوقی یە، یاخود «لەلە»یە کە منداڵی پاشاکان پەروەردە دەکات. هەیە لەسەر ئەو رایەیەکە ئەتابەك ناز ناوێك بوو لەلای فارسەکان نەك تورکەکان.

نەژادی ئەتابەکی یەکان:

خۆیان میرەکانی دەباری سەلجوقی بوون، کە لە باوەشی سولتانـەکـان پێگـە یـبوون و لە نەژادا لەو تورکـانـە بوون کە لەنـاوەراستی ئاسیـاو وولاتی قەبجـاقـەوە هێنرابوون و، هەر زوو لەشـوێـنی پان و بەرین و بەرفـراوانی زەویی ئیسـلامیـدا بلاو بونـەوە، بەتـایبـەتی لەسـەدەی پێنجـەم وشـەمی کۆچیدا. ئەو میـرانـە پایـەی گەورە گەورەیـان لە دەربـاری سەلجـوقی یـەکان دەسکەوت و خزمەتی باشیان بەئاغاکانیان گەیاندو، لەپێناویاندا لەخـۆیـان بورد، یەك لە ئەرکـەکـانیـان پەروەردەکـردنی منداڵی سوڵتـانـەکـان بوور، لەبـەر ئەوەی جێگـەی رەزامـەنـدی و مایەی باوەری ئەوان بوون، ناز ناوی «باوکە گەورە»یان پێ بەخشرا.

دەبێ پەنجە بۆئەوە درێژ بکرێ کەمیرە ئەتابەکی یەکان گشتیان پەروەدەکـەری منـدالان نەبـوون لەکن سەلجوقی یەکان، بەڵام دەرکەوتن و بەرزبوونەوەیان لەو ماوەیەدا وای لێ کردن بچنە ژێر ئالای هەمان ناوەوە، واتە ناو لێنانیان بە ئەتابەکی..

شاری کۆنە هەولێرو دەرکەوتنی سەر لەنوێی لەسەدەی پانزەمی زایینیدا:

هەولێر وەك گرنگترین شار لەو ناوچەیەی کە دەکەوێتە نێوان زێی گەورەو زێی بچـووك نیشـان دەدات، کە سەردەمی دوایی عەبـاسی بووە بنکـەی وولاتی شارەزوور. ئەوشـارە زۆر دێـرینە لەسـەردەمی فەتحی ئیسـلامی بۆ ماوەی چەنـد سەدەیـەك بووە شارێکی بچـوکی نەنـاسـراو، بەجۆرێ شارە ناسەکان و مێژوو نووسە موسلمانەکان بەدرێژایی چەندین سەدە ئاوریان لێ نەدایە وەوپـشـت گوێ خرا. بەڵام وەنـەبـێ شوێـنـە واری نەمـێنێ، لەسایەی ناوە کۆنەکەیەوە توانی خۆی بگرێو بمێنێ، هەر چەندە تووشی هەنـدێ گۆڕین هات لە ئەنجـامی ئەو نەتـەوە زۆرانـەی تیادانیشتن، یابوون بەدراوسێی.

گرنگیی هەولێـر لەسـەدە کۆنـەکـانـەوە دەرکـەوت کە بووە بارەگـای خواوەنـدی ئاشـوری یـەکان و عەشتار، لەم رووەوە وەك «دلفس»ی شارە پیرۆزەکەی یۆنان بوو، بەڵکو لەسایەی شوێنی نایابی یەوە لەویشی تیپەراند، چونکە کاروان سەرابوو، لەبەرئەوە لەناو شارە ناودارەکانی تری ئاشوردا تاك و تەنیا بوو، کەمایەوەو بەدرێـژایی چەنـدین سەدە ناوەکـەی پاریـزراو بە سەر زمـانی بازرگـان و گەریـدەو خەڵکی تر بوو کەچی شارەکـانی دیکـەی ئاشوور بەرەبەرە لەناوچوون و، هەولێر توانی زیاتر لە سێ هەزار ساڵ خۆی بگـرێ، ئەوەش بوو وای کرد ناوی هەولێـر لەسـەدە کۆنـەکـان دەرکـەوت، لەو شەڕە دابـڕەی لەنێـوان ئەسکـەندەری گەورەو دارای پاشای فارسەکان کە ساڵی 331 پ. ز لە نزیك ئەوە روویدا، ئەو شەڕەی کە لە مێژووی کۆندا بەناوی «شەڕی ئەربیللا» ناوی دەرکردو کەتیایا ئەسکەندەر دەستی بەسەر شاری بابـل، پایتـەختی یەکـەم ئیمپـراتـۆریـەت لەناوچەکەدا داگرت. هەولێر ئەو کاتەش لەشارە بەناوبانگەکانی ناوچەکەبوو.

لەسێ سەدەی یەکەمی مێژووی ئیسلامی ئەم شارە ناوێکی ئەو تۆی نەبـوو، بەڵام لەدواییینی سەدەی سێیـەم و سەرەتـای سەدەی چوارەم چەنـد مێـژوو نووسێـك وەك شارێکی بچـوك ناوی دەبەن، تابەرە بەرە دێ دەرکەوێ ودیاربێو دەبێتە مەڵبەندی میرنشینی هەزبانی کە حوکم کردنەکەی تاپاش ساڵی 520ك/ 1126ز بەردەوام بوو.

دوا بەدوای ئەوە دانـەر باسی چۆنیـەتیی هەولێـر دەکـات لەسـەردەمی ئەتـابـەکی یـەکـان و چۆن خرابـە سەر میـرنشینی مووسڵ، کەپێش ئەو خرانە سەرە، تیرەی هەزەبانی حوکمرانی دەکردو پێشەواکانی ئەو تیرە کوردە لەسەر دەسەڵاتداری ئەو شارە ناخۆشیان کە وتەنێوانەوە وچۆن عمادالدین زەنگی داگیری کردو خستی یـە سەر ئەتـابـەکی یـەتی مووسـڵ و، مێـژوو نووسـەکـان لەساڵی ئەو خستنە سەرە رای جیاجیایان هەیەو ئەوەش لەوانەیە بگەرێتەوە سەر دیارکردنی ساڵی روودانی رووداوەکەو ئەو مێژوو نووسـانـە هاوچـەرخی نەبـوون. تەنانەت ئەوانەی هاوچەرخیش بوون ناوی ساڵە کەیان خستە پشت گوێ چونکە بەلای ئەوانەوە

هەوالّێك بوو شیاوی باس كردن نیە. هەروەكو ووتمان جیاوازی لەنێوان مێژوو نووسەكان هەیە لەبابەت دیاركردنی سالّی داگیر كردن، بەلاّم هەموویان لەسەر ئەو رایەن كە عمادالدین زەنگی داگیری كرد، پاش ئەوەی داگیر كردنەكە سەبارەت بە میرنشینەكەوە بووە مەسەلەیەكی زیندەكاری، چونكە پێویست بوو هەموو كار بەدەستێك لەسنووری وولاتەكەی دلّنیاو ئاسوودەبێ كە لەوانەیە تووشی هەرەشەیەكی دەرەوە بێ. هەر لەبەر ئەوەش بوو بەلایەوە راست نەبوو هەولێر وابمێنێتەوەو وازی لێ بهێنێ، چونكە بایەخێكی هەرەگەورەی هەبووو، دەروازەیەك بوو میرنشینی موسلّی لە ناوچە شاخاوی‌یەكانی رۆژ هەلاّت جیا دەكردەوەو، وولاّتی جزیرەی لە وولاّتی عەجەم جیادەكردەوە.

لەبەر ئەوە عمادالدین خۆی نەپونگاندەوە كەبچێتە ناو شەرێكی توندو تیژ دژی جێگری سولّتانی سەلجوقی كە حوكمرانی شارەكەی دەكرد. عمادالدین توانی چەند سەركەوتنێك وەدەس بخات، بەلاّم جێگرەكە توانی بەرگری ئەم تەقەللایە بكات و لەگەلّ هێزەكانی لەقەلاّتی شارەكەدا خۆی قایم كرد، پاشان جێگر پەیوەندی بەسولتانەوە كردو ئاگاداری بارو دۆخی شارەكەی كرد، ئەویش یەكسەر ئەوی پێویست بوو كردی بۆ ئەوەی بەرگری لەبوونی سەلجوقی بكات كە كەوتۆتە بەر ترسی هەرەشەكردنی عمادالدین و، لەمەترسی كارەكە گەیشت و، ئەو ئەنجامە خراپەی بەدوایەوەی دێ خستە بەر چاوی خۆی. خۆی سەركردەی لەشكری كرد بۆ فریاكەوتنی جێگرە گەمارۆدراوەكەی‌و گەیشتە هەولێر. ئەوكاتە عمادالدین وازی لە گەمارۆدانەكە هێناو بریاری دا بگەرێتەوە مووسلّ، بەلاّم لەرێگادا وەستاو چاوەروانی كرد تابزانێ چ گۆرانگاری‌یەكی بە دواوەدێ، لەكن زێ گەورە دابەزی‌و نامەی بۆ سولتان ناردو نامەبەر لەنێوانیاندا هاتۆ چۆیان كرد، تا لەسەرپەیمانی ئاشتی ریك كەوتن و بەپێی دەقەكە عماد الدین لەژێر سایەی سولّتان دادەبێ‌و وەگ نێوكار (وسیط)ێك دەكەوێتە نێوان ئەوو نێوان خەلیفە مسترشد، بەلكو خەلیفە دانی پیابنێ وەك سولّتانێ‌و لەسەر دوانگەكانی بەغدا خوتبە بەناوی ئەو بخوێنێتەوە.

بەپێی ئەو رێكەوتنامەیە سولّتان هەولێری دایە ئەتابەكی مووسلّ عمادالدین زەنگی كە ئەویش بۆ میر زین الدین علی كوچك دایبری‌و لەم رووداوەوە بووە پارچەیەك لە ئەتابەكی‌یەتی مووسلّ.

چوارەم خالّ كە دانەرلێوەی دەدوێ باسی زین الدین علی كوچكی دامەزرێنەری میرنشینی هەولێری ئەتابەكی‌یە، كە سەركردەی سوپای مووسلّ بوو، لەلەدایك بوونی زین الدین دەدوێت، جا دێتە سەر بەشداری كردنی لەدامەزراندنی ئەتابەكی‌یەتی مووسلّ و دەوری لە سەردەمی قطب الدین مودود وپەیوەندی زین الدین بەنور الدین محمودی ئەتابەكی حەلەب و، شەخسیەتی زین الدین كەپیاوێكی ئازاو چاوتێرو رەوشت پاك و سوار چاك و قارەمانێكی ئیسلامی بووەو، جەنگاوەرێكی چاو نەترس بووەو، نازناوی «سوارەی ئیسلامی خاوەن هەولێر»ی پێ دراوە.

زین الدین علی كوچك كەكوێرو كەر دەبێ‌و، پیری‌یەتی تینی بۆ دێنی، ناچار دەبێ لەمووسلّ دەرچێ‌و دێتە هەولێر. ماوەیەكی كەمی‌تیا دەمێنێتەوە لەبەر پیری‌و كەنەفتەیی دەمرێ‌و، لەو خاكەی كە بەناوی خۆیەوە ناسراوە لەدواپینی سالّی 653ك/1168ز دا دەنێژرێ، كە لە تەك مزگەوتی كۆنی ناو شوورەی شاری هەولێر دابوو.

زین الدین زۆر شوێنەواری لەدوای خۆیدا بە جێهێشت وەك قوتابخانەو پر دوهیتر، قوتابخانەی زینی‌یە كە هەمیسان بە قوتابخانەی یونس النحوی الاربیلی ناوی دەركردووە ئەو دروستی‌كرد.

لەبەندی دووەمدا دانەر بە درێژی باسی جێگرەكانی زین الدین علی كوچك دەكات كە حوكمی هەولێریان گێراوە. لەوانە: سرفتكین عبدالله الزینی، مجاهد الدین قایماز عبدالله الزینی، میر زین الدین یوسف نیالتكین.

بەشی دووەمی باسەكە بۆ حوكمرانی مظفر الدین كۆ كبەری تەرخان كراوە كە حوكمی هەولێری كردووەو، میرنشینی هەولێر لەسەردەمی ئەودا چۆن بووەو، مظفر الدین چ دەورێكی گێراوە.

که هەر چەندە ئەو توانی دوژمنەکانی لە دەسەلاتی حوکم، یا گێڕانی کاروباری میرنشینەکە دوور خاتەوەو دەست بەسەر ماڵ و موڵکیان دابگرێت و، ئەو تەقەلـلایانە بوگۆرانکاری سەلبی دەدرێنە قەڵەم، بەلام نابێ ئەوە لەبیر بچێ، کە گۆرانکارییەکان لەم سنوورەیان تێپەر کردو، لەم رووەوە کۆمەڵێك وەزیفەو کارمەندی نوێی دانا، کە لەگەڵ بارو دۆخی قۆناخە مێژوویی نوێیەکەدا دەگونجان. لەبەر ئەوەی کە دەوروبەری بە هێزی دوژمنکار دەورەدابوو، ناچار بوو بایەخ بەرێکخستنی کاروباری میرنشینییەکەی بدات، بەتایبەتی کاروباری سەربازی، بۆئەوەی هێزێکی ئەوتۆی هەبێ پشتی پێببەستێ، چونکە بێهێزێکی خۆراگری بەتین ناتوانێ بەرامبەر ئەتابەکی مووسڵ بوەستێ کە بەهێزترین هێزبوو لەناو چەکەدا.

بەندی سێیەم لە پەیوەندییەکانی دەرەوەی میرنشینی هەولێر لەسەردەمی مظفرالدین کۆکبەریدا دەدوێ، وەك پەیوەندی لەگەڵ ئەتابەکییەتی مووسڵ لەزەمانی عز الدین مسعودو، پەیوەندیی نێوان هەولێرو ئەتابەکییەتی مووسڵ لەزەمانی نورالدین ارسلان عزالدین مسعودی کوری، ئینجا پەیوەندی نێوان مظفرالدین کۆکبەریو مووسڵ لەسەر دەمی بدالدین لؤلؤ، نوێ بوونەوەی مل ملانێی نێوان هەردوو میرنشینی هەولێرو مووسڵ لە ساڵی 621ك/ 1224 زاییندا.

لەرووی پەیوەندیی مظفرالدین بەئەیوبییەکانەوە، دانەر بەشێوەیەکی دوورو درێژ لە پەیوەندی لەگەڵ صلاح الدینی ئەیووبیی دەدوێو، روونـاکییەکی زۆری دەخاتە سەر، کە مظفرالدین چ جۆرە چالاکیو جموو جوولێکی دیاری لەشەری خاچ پەرستەکاندا دیوەو، هەموو مێژوو نووسەکانی سەردەمەکە شایەتی ئەوە دەدەن کە لەپەلاماردانی شاری نابلس بەشداری کردو، لەگەڵ دوو میری تر سەرکردایەتی شەری صفوریەی کرد کەوا وەسف دەکرێ «شەرێك بوو سەری رەشی سپی دەکرد».

بەلام بەشداری کردنی لەشەری «حطین» لەژوور هەموو چالاکییە سەر بازییەکانییەوە بوو، کە چ دەورێکی کاریگەری دوا پێهێنەری تیادا نواندو، بایەخ و گرنگیی ئەم شەرە کە بەگرنگترین شەرەکانی خاچ پەرستەکان دەدرێتە قەڵەم نایەتە باس کردن، کە مظفرالدین چ ئازایەتییەکی تیا نواندو سەرکردایەتیی لاچەپی موسلمانەکانی دەکرد.

دواشەر کە ئەو سەرکردەیە بەشداری تێدا کرد ئەو شەرە بوو کە لەکن (عەکا)دا قەوما، صلاح الدین میرەکانی خۆی بانگ کرد بەشداری تێدا بکەن، میری مەزن مظفر الدین یەکەم کەس بوو کە پێراگەیشت. پاش ئەوەی شەر لەگەڵ خاچ پەرستەکانا دوایی هات، صلاح الدین رێگەی بەمیرەکان دا بگەرێنەوە وولاتی خۆیان، مظفرالدین یەکەم کەس بوو گەرایەوە. پاش کۆچی دوایی صلاح الدین لە (3ی ئاداری 1193ز)دا سەر چاوەکان هیچ شتێ دەرناخەن کە پەیوەندی لەنێوان مظفرالدین و خەلیفەکانی صلاح الدین هەبووبێ، بەتایبەتی الملك العزیز عمادالدین عثمان، هەر چەندە جۆرە پەیوەندییەك لەنێوان مظفرالدین و الملك العادل دروست بوو، ئەویش ئەوەندە پتەونەبووو کەم خایەن بوو.

لەبەر هەندێ هۆی تایبەتی مظفرالدین ناچار بووو بەپێویستی زانی کە پەیوەندی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی عەبباسی بەهێزو پتەوکات، بۆ ئەم نیازە سەردانە بەناو بانگەکەی بۆ شاری بەغدا کرد، ئەویش پاش ئەوەی پەیوەندیی نێوان میرنشینی هەولێرو خەلافەتی عەبباسی پتەوبوو، خەلیفە مستنصر باللە داوای لە مظفرالدین کرد کە سەرێك لەبەغدا بدات و ئەویش سەردانەکەی پێخۆش بووو خۆی ئامادەکردو لەمانگی تشرینی دووەمی ساڵی (1230ز) داسەفەری کردو کلیلی هەولێرو ئەو قەلاتانەی سەربەئەون لەگەڵ خۆی هەلگرت، تاکو پێشکەشی خەلیفەی بکات، بۆئەوەی رێگا خۆش بکات بۆ پێشکەش کردنی میرنشینییەکە بۆ مەملەکەتی خەلیفەو سەر بەئەوبێ.

مظفرالدین پێشوازییەکی گەورەی لێکراو، خەلیفە بایەخێکی زۆری بەسەر دانەکەدا، رێزی تەواوی لێناو کۆمەڵێك دیاری بەنرخ و باش، باشی پێشکەش کراو، بووە

باوەڕپێکراوی خەلیفەو یەك لەسەرکردە بەوەجەکانی بۆزاڵ بوون بەسەر هەر بزوتنەوەیەکی دژ بەخەلیفەو، لەمەش زیاتر پاراستنی بەغدا، هەر جارێ بکەوتبایە بەر شالآوی مەترسی.

لەبەندی چوارەمی کتێبەکەدا دانەر باسی سەرگوزشتەی مظفرالدین و پایەو شوێنی دەکا لەمێژوودا، بەدرێژی لەدایك بوونی و چۆنیەتیی پێگەیشتنی ڕەوشتەکانی دەکات، ڕای کۆمەڵێك مێژوو نووسی باوەڕپێکراو دێنێتەوە ئینجا دێتە سەر ئاهەنگێرانی لەدایك بوونی پێغەمبەر (د) لە هەولێر، دوا بەدوای ئەو مردنی مظفرالدین و ناشتنیو کۆتایی ئەتابەکیەتی مووسڵ.

دەروازەی دووەم «مێژووی ژیاری»یە، ئەمەش نەخشەکێشانەکانی شاری هەولێرو. قەڵات و، منارەی مظفریەو ئەو دام و دەزگایانەی کە مظفرالدین لەهەولێر دایانان، سێیەم خاڵ ژیانی ئابوورییە لەمیرنشینەکەوا.

دەربارەی نەخشەکێشانەکانی شاری هەولێر دەگاتە سەر ئەو رایە کە شارەکە لە سەدەی شەشەم و حەوتەم دەستی کردووە بە گەشانەوەو فراوان بوون و پەرەسەندنی ژیان تیایا، کە شارێکی تەواو بووەو جێگەی خەڵکی تیا نەبۆتەوە، ئەمەش بۆتە هۆی پەرەسەندنی بەشی خوارەوەی شارەکە بەتایبەتی لە سەردەمی مظفرالدین کۆکبەریدا.

لەو شوێنەوارە دیارانەی هەولێری ئێستا مامۆستا محسن ناوی دوو شوێنەوار دێنێ، کە یەکێکیان سەرەتای شوورەکەیەو دووەمیان کۆتاییەکەی، شوێنەواری یەکەم گۆڕە ناسراوەکەی ـ بەهەڵە لەکن خەلك ـ بە مەزاری سولتان مظفرالدین کە دەکەوێتە رۆژاوای شار، خۆی ئەو رایە پەسند دەکات کە گۆڕی زین الدین علی کوچك بێت. دووەم شوێنەوار مزگەوتی (الکف)ە ـ ناولەپ ـ کە قەزوینی دەڵێ بەردێکی لێیە شوێنەواری ناو لەپی مرۆڤی لەسەرە، خەڵکی هەولێریش قسەی زۆری لێوە دەکەن و، بێگومان شتێکی سەیرە. هێشتاش شوێنەوارەکە ماوەو قسەی سەیر سەیریش هەربەردەوامە.

هەندێ پاشماوەی کۆن ماوەتەوە ـ گۆرستان و خانەقا ـ ڕەنگە مێژووی هەندێکیان هی سەردەمی ئەتابەکی بێ.

قەڵاتی هەولێریش شارێکی تەواو بوو، بازارو خانووو بەرەی خەڵك و مزگەوتی نوێژکردنی تێدابوو، هەروەها ئەو قوتابخانەی، کە میر سرفتکین الزینی بینای کردو ناو نرا قوتابخانەی قەڵات، پاشان قەلا بووە بارەگای ڕەسمی میرنشین و دیوانەکان و بەندیخانەی تیا بوو، بەکەمی دوو دەرگای بەرانبەر یەکی هەبوو، یەکێکیان دەروازەی باشوور کەبەسەر ئەو گۆڕە پانە دادەنوارێ کە قەڵات لە قەیسەری جیا دەکاتەوە دەروازەی دووەم، ئەو دەروازەیە، کە ڕووی لە عەنکاوەیە، کە گەورەترین دەروازە بووە، ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە قەڵاتی هەولێر دوو دەرگای زیاتر هەبووە، بێگومان قەڵاتی هەولێر شوێنێکی سەخت و قایم بووە بەجۆرێ تەنانەت مەغوولەکانیش پێیان نەکرا بیگرن، رشیدالدین فضل الله‌ی هەمەدانی بە قەڵاتێکی بێوێنەو هاوتای دەداتە قەڵەم.

دانەر بەدرێژی باسی منارەی مظفریە دەکات کە لە چی دروست کراوەو شێوەکەی چۆنەو. ئینجا ڕووناکی دەخاتە سەر دەزگاکانی دروستیو کۆمەڵایەتی کە مظفرالدین دایمەزراندن بۆ خزمەتگوزاری لێقەوماوو نەخۆش و دەست کورت و هەژارو منداڵی فرێدراوو بێوەژن، لەوانە نەخۆشخانەکان کە هەریەکە چەند بەشێکی تیابووە بۆ چارەسەرکردنی نەخۆش و جێگەی داوو دەرمان بەڕێوەبردنی، مظفرالدین بۆخۆی سەری لە خەستەخانەکان دەداو لە کاروباری ئەو نەخۆشانەی لەوی خەوتوون دەدواو لەبارو جێگەو پێویستییەکانیانی دەکۆڵییەوەو پرسیاری لێ دەکردن. هەروەها چەند خانەقایەکیشی بۆ کوێرو نەخۆشی درێژ خایەن کردبۆوە، هەر چیەکی پێویستیان پێ هەبوو بۆی مسوگەر کردبوون و مووچەی بۆ بڕیبوونەوە، بەمە لەسواڵکردن و دەست پانکردنەوەو لە کۆڵانە گەڕان دەربازی کرد بوون هەروەها داڵدەی بۆ هەتیوانی وولآت و ئەو هەژارانە کردبۆوە کە کەسیان نەبوو بەخێویان بکات، کاتی تایبەتی دانابوو بۆ سەرلێدان و پرسینی بارودۆخی ژیان و رابواردنیان

لەمەش زیاتر بیری لە چارەنووسی کچەکان دەکردەوەو کە وەختی شووکردنیان دەهات شوویان دەکرد.

سەرچاوەکانی ژیانی ئابووری لە میرنشینی هەولێر دا بریتی بوون لە بەرهەمی کشتوکاڵی زۆرو زەبەند بە تایبەتی جۆرەها دانەوێڵە، ناوچەکە پشتی بە ئاوی باران دەبەست، چونکە رووباری تیا نەبوو، ئەگەر باران کەمبا ناوچەکە هەندێ ساڵ تووشی ووشکیو برینگیو بێدەرامەتی دەبوو، لەبەر ئەوە باغی نەبوو بەڵام خەڵکەکە ناچاربوو کارێز لێبدات بۆ ئەوەی سوود لە ئاوەکانی بینن. (یاقوت الحموی) ئاوی کارێزەکان بە ئاوی شیرین و سازگار دەداتە قەڵەم. گرنگترین بەروبوومی کشتوکاڵ کە هەولێر ناوی پێ دەرکردبوو لۆکە بوو، لەناوچە شاخاوی یەکانیشەوە میوەجاتی بۆ دەهات، گوندی شەقلاوە بە درێژایی ساڵ میوەکی زۆری دەناردە هەولێر. ئاووهەوای ناوچەکەش بۆ بە خێوکردنی مەڕومالاَت دەگونجا. بزوتنەوەی بازرگانیش پەرەی باش سەندبوو، لەسەردەمی مظفرالدین گەیشتبووە ئەوپەڕی هەولێر لەگەڵ وولاَتانی دوور پەیوەندیی بازرگانی هەبوو.

بەندی دووەم ژیانی رۆشنبیری یە لە سەردەمی ئەتابەکی، ئەویش بریتی یە لە دەزگاکانی خوێندن. کە مزگەوتەکان دەورێکی باشیان دەنواند، بەڵام مزگەوت بەتەنیا بەشی پێویستی کۆمەڵی نەدەکرد، لەبەر ئەوە قوتابخانەی سەربەخۆ سەریان هەڵدا، وەك قوتابخانەی عقیلیو قوتابخانەی قەلاَت و قوتابخانەی مجاهدیە وقوتابخانەی مظفریە هەروەها مظفرالدین دەزگای حەدیثی مظفریەی دانا.

دانەر ناوی کۆمەڵێك نێودارانی زانستی دێنی کە لە هەولێر ژیاون، یا سەریان لێداوەو ماونەتەوەو، چ دەورێکی مێژوویان هەبووە لە بواری زانین و رۆشنبیریدا، ژمارەیان زۆرەو پێویست بەناو هێنان ناکات. جا روو دەکاتە بەناوبانگ ترین بنەماڵەی زانستی لە هەولێر، کە ناویان دەرکردووە رۆڵەکانیان رۆشنبیری یەکی زۆریان هەبووە، وەك بنەماڵەی ابن خەلەکان وابن مستوفیو ابن منعەو، بنەماڵەی شێخ خضر بن نصر.

بەندی سێیەم دوابەشی کتێبەکە، ئەمەش باسی رێکخستنی بەڕێوە بردن و دارایی و دادپرسین و رێکخستنی سەربازیو پارەوپوول و سیستەمی پارەدەرکردن دەکات. لە دەسەلاَتەکانی میری هەولێر دەدەوێ، پاشان دێتە سەر وەزیرەکان و کاری دەرگەوان کە پیشەی پاراستنی دەرگای کاربەدەست یاخود میرەو رێگەدانی چوونە ژوورەوە بۆلای، دوای ئەوە دێتە سەر دیوانی دارشتنی «نامە نووسین نووسینکاری». پاشان باسی وەزیفەی مۆرهەڵگرتنی میر دەکات. هەندێ وەزیفەی تریش باس دەکات وەك وەزینەی وەستاداریو دیوانی عەمارو دیوانی بەرزاییو دادپەروەری، دیوانی سەیرکردنی سکالاَو وەزیفەی حیساب بۆ کردن.

لە رێکخستنی سەربازی دەدوێ، کە سوپایەو بریتی بوو لەو کۆیلە تورکمانانەی لە ناوەراستی ئاسیاو وولاَتی قەبجاق دەیانهێنان، بوونە کۆلەگەی ئەتابەکی یەتەکان، هەروەها خەڵکی کوردو عەرەبیشیان بەکار دەهێنا.

مەسەلەی ئالاَ «بەیداغ»یش یەك لە رووالەت و نیشانەکانی سەربەخۆیی میرنشین یا دەوڵەت بوو، دەبوایە ئەم میرنشینە ئالاَی جیاوازی خۆی هەبێ، ئەویش ئەوکاتە بوو کە لە میرنشینی مووسڵ جیابۆوە. ئالاَکە لە ناوەراستی وێنەی بازێکی تێدابوو لەسەر شێوەی ئالاَی صلاح الدینی ئەیووبیو دەوڵەتی ئەیووبی یەکان.

ئیتر دانەر بەدرێژی باسی جبەخانە دەکات، پاشان دێتە سەر پارەو پوولی میرنشین و نیزامی پارەلێدان (سکەلیدان) کە پارەکە شێوەو کێش و قەوارەیەکی چەسپاوی بەخۆوە نەدیبوو چونکە باری ئابووری هەمیشە شلەژاوو پشێوو بوو، ئەویش لەبەر

پشێوی ناوچەکە بەهۆی شەڕی خاچ پەرست و کەرت بوونی وولاتی ئیسلام بۆ چەند یەکەی سیاسی و هێرش و پەلامارادانی مەغوولەکان و، کەم بوونی زێڕو زیو لە بازار.

لە کۆتایی دا چەند خشتەیەکی داناوە، خشتەی یەکەم بۆ (دینویەکتکینی) ئەتابەکەکانی هەولێر دووەم بۆ خەلیفەکانی عەبباسی ئەوانەی هاوچەرخی میرنشینی هەولێر بوون، پاش مردنی زین الدین علی کوچك، خشتەی سێیەم بۆ ئەتابەکەکانی مووسڵ. نابێ ئەوەمان لە بیر بچێ کە مامۆستا محسن هاتووە پشتی بە (251) سەرچاوەی عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی و تورکی و کوردی بەستووە، کە ئەمەخۆی لە خۆیدا نیشانەی خۆماندووکردن و تەقەلادانێکی زۆرە لەپێناوی پتەوکردنی باسەکەی و، وەك ئەرکێکی سەرشانی، نواندی گیانی زانستی یانەیە لە بواری لێکۆڵینەوەو سۆراغ کردن و هەڵسەنگاندن دا.

دوای سەرچاوەکان (5) پاشکۆی بەباسەکەی بە ستۆتەوە کە دەقی ئەو بڵاوکراوەو نامانەن کە صلاح الدين وەك بڵاوکردنەوە دەری کردووەو بەپێی بڵاوکردنەوەکە هەڵوێستی خۆی بەرامبەر هێزە ئیسلامی یەکان دیارکردووە، یاخود دەربارەی چارەنووسی میرنشینی هەولێرە پاش مردنی زین الدين يوسف ينالتكين یانامەیەکە بۆ مظفرالدين کۆکبەری ناردووە داوای لێ دەکات ئامادە بێت بۆ شەڕکردن و جەنگ بەرامبەر خاچ پەرستەکان و هیتر.

دوا ووشە : -

ئەوەی نووسیمان پوختەکەکی زۆر کورتی باسەکەی مامۆستا محسن محمد حسين بوو، کە بەپێی تواناو دەرفەت کەمێك ڕووناکیمان خستە سەر. کتێبێ ئاوا پێویستی بە نووسینێکی لەمە زیاترەو، شیاوی ئەوەیە کە هەندێ لایەنی تری بخرێتە بەر ڕووناکی، بۆ ئەوەی خوێنەر زیاتر شارەزای شاری هەولێر بێ لەو سەردەمە ناسك و گرنگەدا، کە میرنشینی ئەتابەکی حوکمی کردووە، لەمەش زیاتر وەرگێرانی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە ئەرکێکی مێژوویی ڕۆشنبیری یە، کە لە ڕۆژگارێکی وەك ئەمڕۆدا وەك واقعێك وبەرپرسیاری یەك خۆی دەچەسپێنی و پێویست بەبوونی دەکات، تاکو لە کتێبخانەی کوردیدا شوێنی خۆی بکاتەوەو کە لێنێکی باش بۆ خۆی پڕ بکاتەوەو بکەوێتە بەردەست قوتابیان و ڕۆشنبیرانی کورد، کە بەشوێن مێژووی گەلەکەیان عەودالن و دەیانەوێ خزمەتی نەتەوەی کورد بکەن.[1]

(1) نامەکەی ماجستێر بەناوی اربيل في العهد الاتابكي یەوە.